

O DEVIR DA PAISAXE NA MIRADA DE FERNÁNDEZ DEL RIEGO

TRANSFORMATION OF THE LANDSCAPE IN THE GAZE OF FERNÁNDEZ DEL RIEGO

Francisco Díaz-Fierros Viqueira

Nos séculos XVI e XVII, cando noutros lugares de España comezan timidamente a desenvolverse as prácticas “paisaxeiras”, en Galicia estas apenas callan. Posteriormente, no século XVIII, cambios moi significativos permítennos falar do avance da “protopaisaxe”. Finalmente, nos séculos XIX e XX o discurso da paisaxe terá tal éxito [entre nós] que seguirá crescendo cando en outros lugares comeza a remitir (Federico López Silvestre, 2008).

Con estas verbas, o recoñecido especialista na historia e teoría da paisaxe da Universidade de Santiago de Compostela, Federico López Silvestre, estábanos a sinalar que a paisaxe non é unha idea ou un sentimento que existise de sempre, senón que na historia cultural da humanidade foi unha adquisición relativamente tardía, xa que, por exemplo, no mundo occidental non comezou a agromar ata despois do Renacemento. Ao mesmo tempo, amosaba como en Galicia, aínda que apareceu cun certo atraso a partir do noso Rexurdimento no século XIX e, sobre todo, nas primeiras décadas do XX cos movementos rexionalistas e nacionalistas, acadou ao final un pulo que mesmo chegou a sobresaír polo seu vizoso e rico desenvolvemento dentro do conxunto das culturas ibéricas.

Nesta aparición da paisaxe no mundo, o teórico francés Alain Roger propón diferentes prácticas como sinais necesarios para poder falar da existencia destas ideas e sentimentos nun determinado país, entre as que destacaría, entre outras, o nacemento dunha literatura e dunha pintura cuxas paisaxes pasaban a ter un lugar protagonista e sobranceiro. En Galicia poderíase falar dunha pintura paisaxística a partir de Serafín Avendaño e Ovidio Murguía e, sobre todo, xa no século XX, de Souto, Corral, Sotomayor, Abelenda ou Lloréns. Porén, os especialistas concordan en que non chegarían a destacar dun xeito singular no concerto estatal diante de nomes como Leopoldo de Haes, Beruete, Solana ou Sorolla.

En canto á literatura, desde a Rosalía dos *Cantares gallegos*, coas súas inigualables verbas na procura dunha expresión lírica sentida, fonda e sincera da natureza, poderíase comezar a falar, xa en España, dun antes e un despois da literatura paisaxística. Pero non foi só ela quen cultivou este xénero, pois nomes como os de Pondal, Cabanillas, Noriega, Manuel Antonio, Amado Carballo e Iglesia Alvariño entre outros, souberon continuar no ronsel da cantora do Sar con orixinalidade e mestría. Deste xeito, cando Francisco Fernández del Riego comezou a transitar nos seus anos de estudante compostelán, xunto cos seus compañeiros Cunqueiro ou Carballo, polos vieiros dun galeguismo fresco e utópico, podían atopar como gozosa fonte de inspiración unha mancha de escritores galegos que con verbas fermosas lles falaban con engado e acerto da natureza e da terra.

Os tempos dramáticos da guerra civil, co seu forzado afastamento da carreira universitaria para a que se estaba a preparar, arredárono de Santiago e levárono á cidade de Vigo, onde mans amigas que lle ofreceron traballos e acougo, e conseguiron que sobrevivise con dignidade nos inmediatos anos da posguerra. Alí tamén se reencontrou con vellos compañeiros que, coas debidas precaucións e sixilos propios daqueles tempos de medos e incertezas, comezaron de novo a tentar a reconstrución do tecido cultural do país, dando pequenos pero ben medidos pasos. “Asomar a orella” era a expresión coloquial que utilizaba don Paco para cualificar aquelas primeiras e arriscadas andainas galeguistas para as que, como primeira medida, agochoou o seu verdadeiro nome, utilizando pseudónimos como os de Salvador Lorenzana, quizais o máis coñecido, no que se pode identificar unha homenaxe ao mosteiro da súa vila natal: San Salvador de Lourenzá.

Pero, sobre todo, no relativo á temática da paisaxe, tiveron especial importancia as relacións que comezou a tecer coas comunidades galegas do alén mar. Alí publicou en 1949 o seu primeiro libro, *Cos ollos do noso esprito*, asinado co seu verdadeiro nome, no que aparecen, a xeito de ensaios, varios traballos cuxo tema central sería a paisaxe galega. O máis salientable deles, titulado “Catro paisaxes”, adiantaba unha pequena definición, na que quedaba moi clara a necesaria participación do ser humano na construción das paisaxes:

Paisaxe ven de país que é a amabel concerción de terra e home; do que é bosco labourado e chouza garnida; teito e ceo, camiño e pradeira.

Describe despois as terras da beiramar, tanto as do mar bravo, nas que as augas van “morrer, desangándose en escumas”, construíndo un mundo “épico, de rompentes, de penascos”, coma as máis doces e suaves das rías, nas que “adéntranse, mainamente, as augas salgadas” e

Os núos penascos graníticos dos seus cumios, contrapóñense á luxuriosa vexetación das súas fértis marxes. A súa luz é ridente, intensa, proporcioándolles, en ocasións, un aspecto cáseque meridional.

Despois virían as terras do interior nas que, do mesmo xeito que a dozura das rías se contrapoiña ao mar de fóra, desfeito e perigoso, tamén existe agora un fondo contraste entre as terras produtivas e agradecidas dos vales fronte ás da montaña, sempre “lángueda, miserenta”, onde o seu horizonte “probe, sofre as mordeduras dos ventos”; e mergúllanse na “continuidade de brancas estadeas pantasmaes de brétemas e néboas”. Remata coa paisaxe urbana, “O perfil dos pobos”, das principais cidades galegas: Lugo, “coa súa armazón romá”; Ourense, “fidalgo, místico”; A Coruña e Vigo, coa súa “ledicia dinámeca”; Pontevedra, cos seus “vellos pazos” e Santiago, coas súas torres, “beilando súa muiñeira de pedra na néboa dourada da serán”. Este traballo auroral de Fernández del Riego sobre a paisaxe pode ter, como mínimo, dúas lecturas.

A primeira, referente á recuperación do xénero descritivo como a forma fundamental e máis acaída para falar da paisaxe, e que a nosa compañeira de corporación María López-Sández, no seu discurso de ingreso nesta casa nos lembraba con acerto que pasou felizmente de ser unha modalidade tradicionalmente “abafallada e desprezada” no mundo das letras, a ocupar un lugar senlleiro “revelador da súa profundidade de significado cultural”. No traballo do autor homenaxeado neste Día das Letras Galegas móstransenos as ricas posibilidades na descrición das nosas paisaxes que mesmo se converten, nas mans da súa sensibilidade e mestría, en auténticas recreacións desa realidade.

A outra lectura que poderíamos facer mergúllanos de cheo na eterna polémica das interaccións entre o ser humano e o seu contorno natural. Cales deben ser as actitudes diante da natureza? De protección total, defendéndoa de calquera alteración dos seus valores, mesmo, segundo os defensores da ecoloxía profunda, con categoría de obxectivo absoluto, ou ben, as de atopar fórmulas de convivencia que permitan o seu aproveitamento dentro de certos límites que preserven a súa integridade? Fernández del Riego, diante das posibilidades que ofrecen as terras do país, mesmo “as probes bisbarras do noso ermo central”, opta por unha solución antrópica, segundo as súas expresivas verbas:

Toda Galicia, tan varia, tan suxestiva, podería transformar as suas belezas naturais, en riqueza, en potencialidade, en benestar dos seus. A paisaxe, sin perder os caracteres eternos da súa fisonomía, ten de se trocar, por necesidade de futuro, nun ámbeto industrial. A iniciativa humán dos galegos debe aproveitar

os dons que o chan lle ofrece, e curvar o seu esforzo colexitivo pra erguer tarefas de axeitada produción, alí onde a natureza se ten amosado cruel.

Este pensamento é compartido na época por compañeiros galeguistas, como o Valentín Paz-Andrade de *Galicia como tarefa* (1959) ou o Xaime Isla das paxinas da *Revista de Economía de Galicia* (1958-1964), da que era o seu director. Virían despois novos traballos sobre a paisaxe, como os que lle dedicou Fernández del Riego nese mesmo libro á aparición en 1945 da segunda edición da *Guía de Galicia* de Otero Pedrayo e á cuarta edición, a luguesa, de 1946, do libro de poesías *Do ermo*, do seu admirado Noriega. Pero, sobre todo habería que resaltar a súa participación no libro colectivo *Paisaxe e cultura* (1955), editado por Galaxia e coordinado por Ramón Piñeiro, no que se tentaba, no camiño da *fixación conceptual da realidade galega*, presentar o tema da paisaxe como un dos elementos fundamentais que influían e conformaban a nosa cultura particular. Xunto a nomes egrexios como Otero Pedrayo, López-Cuevillas ou Cunqueiro, Del Riego tratou o tema da “Panorámica da nosa paisaxe literaria”, no que desde Rosalía de Castro ata Carballo Calero, se describe por primeira vez nas nosas letras como o tema da paisaxe foi unha constante dos nosos escritores, sobre todo dos poetas, que “cando quixeron ir á percura do espírito do país natal, tiveron que ollar a paisaxe. Ollala e atopala”.

No ano 2000 volve tratar o mesmo tema noutro libro colectivo sobre *O feito diferencial galego*, promovido polo Museo do Pobo Galego e no que agora se aprecia sobre todo unha evolución no seu concepto da paisaxe, que tomaría, segundo a súa propia confesión, “dun ilustre ensaísta”. Ao meu entender, podería tratarse de Celestino Fernández de la Vega, quen, no seu maxistral artigo “Abrente e solpor da paisaxe” (1958), levou o pensamento paisaxístico galego ás máis altas cotas do ensaísmo ibérico.

A paisaxe non sería agora algo autónomo, exterior ao ser humano, con quen interrelacionaría segundo a concepción clásica, senón que máis ben sería produto dunha “mirada” persoal na que, á súa vez, estarían reflectidos todos os intereses e valores que caracterizaban o sentir máis íntimo. Deste xeito, para un anaco de natureza determinado, poderían existir diferentes paisaxes segundo o diversas que fosen esas miradas. “Só hai grandes paisaxes se os miran grandes homes”, diríanos o inmenso poeta portugués Miguel Torga. Tamén os especialistas franceses Yvan Droz e Valérie Miéville-Ott, neste mesmo roncel, condensarían estas ideas nun libro que levaba o expresivo título de *La polyphonie du paysage* (2005).

Posiblemente, pouco imaxinaría don Paco, cando afirmaba que “Para que unha paisaxe exista, a primeira condición é a mirada”, que nese mesmo ano se estaría a aprobar en Florencia o Convenio Europeo da Paisaxe, no que se recollían *mutatis mutandis* ideas semellantes, que seguen vixentes na actualidade e serven

para orientar unha boa parte das accións encamiñadas a catalogar e protexer as paisaxes do vello continente.

Pero, ao falar das paisaxes en Fernández del Riego, sería inescusable non facer unha referencia aos dous territorios máis vinculados á súa vida e obra, como foron a cidade de Vigo e as terras de Lourenzá, ás que, como cabería agardar, lles dedicou descricións paisaxísticas singularmente expresivas e sentidas. Da cidade olívica, onde desenvolveu o seu principal labor de “obreiro da cultura”, tal como el gustaba que o recoñecesen, destacaríase dous fragmentos do libro *Vigo sentimental* (2001). O primeiro estaría dedicado a unha descrición que non é moi normal nas recreacións da paisaxe galega: a ollada nocturna dunha urbe e do seu contorno:

A ría ata a boca e a fachada escadeirada da cidade andaban xa a agachar os seus detalles. Mergullábanse nas sombras, piñeirais, cultivos, hortas. As Cíes seguían a ordear os ventos e as mareas. Como nas nosas visitas ó Castro, compracíanos contemplar a noite desde a altura. Vigo ofrecíanos unha especial visión coas súas luzadas. Viña ser como un prodixioso candieiro de mil brazos que se pousaban na terra. As luces viguesas parecía como se as abanease o vento.

A seguinte amosa ese carácter aberto e contemporáneo de Del Riego, que non rexeitaba os adiantos e o progreso dunha cidade moderna:

Compracíanos recordar, durante as nosas visitas ó alto do Outeiro, o rápido crecemento da urbe. Imaxinábamola como unha fita que se alongaba pola ribeira mariña, con ramais desviados cara o interior. No centro da fita, a xeito de protuberancia, unha esbrilladura inchando a configuración urbana tras do monte. Logo, ancheándose nunha extensión sen cabo. A través do pulo expansivo, mantíñase presente en nós de como Vigo se fora formando ó pe do dilatado esteiro.

E finalmente, Lourenzá, a vila do Conde Santo, onde pasara os seus anos de neno e mozo antes da súa saída cara aos estudos universitarios. Volvía agora “cangado de anos” ao reencontro con aquelas terras e aquelas xentes, moitas delas xa desaparecidas e presentes só nas súas sombras. Corría o ano 2004 e as impresións desta viaxe ficaron recollidas no libro *Lourenzá* do que rescato, como primeira mirada, o sentimento que lle provocou a visión dos lugares natais cando, ao chegar á Volta Grande da antiga estrada, aparecía con todo seu esplendor o val:

[...] contemplei de novo a cunca multiverde arrodeada de lombas. Rexurdía na realidade contemplativa o belo panorama de outrora. No fondo da visión

recollíase a pequena vila da moi lonxana nenez. As dúas torres da igrexa abadenga, unha sen rematar, sobranceaban entre os tellados de escura pizarra. Todo ó redor, a teoría de cumes festoneadas. Dozura dos horizontes. O aboio dos labrantíos, das alfalfas, debuxos suxestivos. Reaparecían lanzais, formando masas runflantes.

E despois, “Achégome emocionado á breve paisaxe coa que tanto convivín. [...] Deambulo a modo polo recinto vilego. [...] As memoranzas amoreáanse ó camiñar”. Antigas prazas e rúas, algunhas como cristalizadas no tempo, mantíñanse igual; outras ofrecían xa perfís novos e descoñecidos, e don Paco... seguía con seu “vagacento pasear”. Remataba xa o primeiro día e comezaba a escurecer. “Acendíanse as luces da vila. Sobre a serra antiga e núa da Cadeira brillaba o luceiro do serán. Pasaban de vagariño, silandeiras, as nubes. [...] Ouvía as campás, e sentía como si viñesen a se deter a luz e as horas”.

Nos días seguintes percorría o fermoso e sen igual val de Lourenzá, ese vizoso xardín das terras luguesas onde podía medrar con fartura calquera cultivo. Topónimos eufónicos como *Cachopol*, *Corno*, *Fonte dos Ramos*, *Cobas* ou *Penas da Cal...* humanizábano, e dese deambular pracenteiro e agarimoso pola contorna deixábanos tamén fermosas descricións:

O río, silandeiro, espellaba os bidueiros e ameneiros das beiras. Os montes de verde escuro pechaban o horizonte. Enriba, no alto, brillaba un anaco de penedo grisallo. Embaixo, entre algún castiñeiros, estendíase un ancho cadro de pradería. Salientaba, admirablemente labrada, a terra de cultivo.

Ao final remataron os días do seu demorado ruar polo escenario laurentiniano, onde os vellos sitios e as xentes que os significaban, onte e agora, se amoreaban na memoria e no corazón. Chegaba a hora da despedida, quizais a derradeira e definitiva, na que o pasado e o presente se fundían nunha cálida e tenra mestura.

Con ese sentimento saudoso, quero eu tamén poñerlle o ramo a esta alocución, na que lles quixen facer parceiros desta singular sensibilidade cara á paisaxe do noso homenaxeado, algo que penso non se salientou dabondo pero que, certamente, ao meu parecer, debería contribuír a completar o perfil humano deste gran home, incomparable obreiro da cultura galega, que viviu en primeira persoa os seus feitos máis transcendentais, aos que lles dedicou con paixón e intelixencia, como ningún outro, todas as horas da súa longa e moi ben andada vida.

Beizóns para don Paco!

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Droz, Yvan e Miéville-Ott, Valérie, dir. (2005). *La polyphonie du paysage*. Lausanne: Presses polytechniques et universitaires romandes.
- Fernández del Riego, Francisco (1949). *Cos ollos do noso espírito*. Buenos Aires: Alborada.
- Fernández del Riego, Francisco (2000). Paisaxe e literatura. En: Augusto Pérez Alberti, coord. *As Paisaxes de Galicia: [relatorios do Encontro O feito diferencial galego. As paisaxes de Galicia, celebrado na sé do Museo do Pobo Galego en Santiago de Compostela os días 26-29 de xuño de 2000]*. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego, vol. 1, 208-218.
- Fernández del Riego, Francisco (2001). *Vigo sentimental*. Vigo: Caixanova.
- Fernández del Riego, Francisco (2004). *Lourenzá*. Sada: Edicións do Castro.
- Fernández de la Vega, Celestino (1958). Abrente e solpor da paisaxe. En: *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. Vigo: Galaxia, 103-128.
- López-Sández, María (2023). *Onde abrolla o manancial: a paisaxe na raíz do ensaísmo galego*. A Coruña: Real Academia Galega. <https://doi.org/10.32766/rag.408>
- Lorenzana, Salvador [Francisco Fernández del Riego] (1955). Panorámica da nosa paisaxe literaria. En: *Paisaxe e cultura*. Vigo: Galaxia, 217-257.
- Roger, Alain (1997). *Court traité du paysage*. Paris: Gallimard.